

NAȚIUNEA ȘI LITERATURA NAȚIONALĂ

Pavel Gheo RADU
(Universitatea de Vest din Timișoara)

Nation and National Literature

Even though “national literature” is a commonly accepted and largely used label, any concrete attempt to define the Romanian national literature – and, indeed, the very concept of “national literature” – proves to be debatable; it stirs many controversies and reveals a lot of inaccuracies. On the one hand, during the formation of the nation-states, the nation, the national literature and the national language are, all three of them, concepts that have been strongly connected by the ideology supporting the national concept, and they have also supported and validated each other. On the other hand, the mapping of any national literature entails permanent inclusions and exclusions in/from the cultural borders of a nation throughout its history, and the specificity of this inclusion-exclusion process is determined by the national ideology in use at a certain historical moment.

Under these circumstances, the mapping of the Romanian literature is likewise a controversial process. The controversy arises from the different criteria used in this both cultural and ideological approach, and from the lack of a generally accepted perspective. There are four main criteria that have been selected and analysed here: linguistic, ethnic, territorial, and cultural. Under a closer scrutiny, they appear to be insufficient, partial or ineffective tools when used individually, and excessively restrictive when combined. The very concept of “national literature” is a strongly ideological one, as it depends on the general definition of the nation. As a result, all the four criteria listed above fail to offer a coherent vision. Used restrictively, each of them proves ineffective; they either omit or expel each time different authors or literary creations from a strictly delimited area.

Keywords: *nation, literature, linguistic, ethnic, territorial, cultural*

Definirea și delimitarea teritoriului unei literaturi naționale, cu istoria, autorii și granițele ei, ce includ și exclud scriitori, opere și mișcări literare, ce integrează și elimină – sau cel puțin lasă în suspensie –, au constituit (și de fapt constituie și astăzi, însă dintr-o altă perspectivă) o întreprindere problematică și controversată din punct de vedere literar și, într-un cadru mai larg, din punct de vedere cultural, dar, înainte de toate, dintr-o perspectivă identitară.

Conceptul de literatură națională este asociat inextricabil celui de identitate națională, iar acest lucru este valabil în cazul literaturii într-o măsură copleșitor de mare în comparație cu orice altă artă. Există, desigur, o componentă identitară și în cazul celorlalte forme de manifestare artistică. Vorbim, de exemplu, de o muzică tradițională românească, grecească ori rusească, de o artă grafică japoneză tradițională, cu specificitatea și istoria ei, iar artiștii și temele ori motivele folosite de aceștia sunt atribuite unei anumite culturi locale (chiar dacă nu întotdeauna naționale) ori sunt asimilate unei anumite tradiții etno-naționale. Însă conceptul de literatură națională și corpusul cultural asociat lui (opere, autori, cadre lingvistice sau culturale) au o forță suplimentară, căci se nasc concomitent cu ideea de națiune, ca formă de manifestare concretă a unei identități ce caută să se definească.

Explicațiile sunt numeroase, așa că, din motive practice, o să ne limităm la câteva idei esențiale, expuse într-o formă simplificată.

Definirea unei națiuni și a unei identități naționale specifice implică o dominatoare componentă culturală și mai ales literară, în sensul cel mai larg al cuvântului. În primul rând, ca să-l parafrazăm pe Homi Bhabha, nu există națiune fără narațiune, fie ea una istorică, ficțională sau ideologică – deși mai degrabă toate la un loc. În acel sens larg pomenit mai sus, toate narațiunile enumerate mai sus constituie o literatură. Națiunea este constituită prin istoriile ei fondatoare, prin literatură, fiind considerată ea însăși – la limită –, o narațiune, așadar, literatură.

Națiunile, asemenea narațiunilor, au origini ce se pierd în miturile timpului și își găsesc deplina împlinire a orizonturilor doar în imaginație. S-ar putea ca o astfel de imagine a națiunii – sau a narațiunii – să pară inacceptabil de romantică și excesiv de metaforică, însă din aceste tradiții ale gândirii politice și ale limbajului literar a apărut în Occident națiunea în chip de concept istoric influent¹ (Bhabha 1990: 1).

În sens restrâns, o literatură națională conferă specificitate și unicitate unei națiuni, prin mituri, eroi și istorii ficționale sau ficționalizate. Iar într-un sens strict, care trimite la creația artistică a unor autori, fie ea epică, lirică ori dramatică, literatura națională reprezintă ansamblul creațiilor literare ce aparțin unei națiuni și îi conturează, alături de celelalte forme de manifestare artistică, identitatea culturală și spirituală colectivă. Chiar la începutul secolului al XIX-lea, în efervescenta epocă de naștere a națiunilor europene, Heinrich Heine remarcă în 1823, vorbind despre intelectualii polonezi, care se temeau de distrugerea completă a națiunii lor: „Observând cât de eficient contribuie o literatură națională la perpetuarea naționalității (asta ar putea suna ridicol, dar e totuși adevărat și mulți polonezi mi-au confirmat-o cu toată seriozitatea), ei încearcă să creeze la Varșovia o literatură națională“ (Judt 2000: 188)².

Lucrăm cu ideologeme – nu există literatură națională fără conștiința existenței unei națiuni și a unei literaturi ce o individualizează și o legitimează.

Cultura, artele în general, prin caracterul lor peren prezumat, conferă individualitate și valoare unei națiuni. Iar literatura, în sensul strict al termenului (cel la care ne vom raporta de acum înainte în cazul în care nu vom specifica altceva), este *cea mai națională* dintre toate artele, căci ea asigură cea mai trainică și mai evidentă marcă identitară. Pictura, sculptura, baletul muzica au un caracter universal mai accentuat, ele putând fi transferate cu mai multă ușurință oricărui public de pe glob – în grade diferite, depinzând de diferențe culturale de altă anvergură și la o altă scară decât cea națională, dar fără problematicile procese de transformare lingvistică obligatorii în cazul literaturii și pe care le numim „traducere“. Traducerile reprezintă un salt evident peste o graniță identitară, poate cea mai evidentă: cea a limbii. A traduce înseamnă *a ieși* (parțial însă) *dintr-o cultură*, pentru a călători în alta, prin intermediul unei alte limbi. (Și totuși o operă literară tradusă rămâne în continuare în proprietatea culturii ce a produs-o.)

Am ajuns astfel la acea legătură inextricabilă a literaturii cu națiunea: spre deosebire de celelalte arte, ea se folosește de *limbă* ca vehicul, ca mediu de transmitere a mesajului. Limba este adesea – deși nu întotdeauna – și marca identitară de bază a unei națiuni, iar în foarte multe cazuri națiunea însăși (asimilată uneori cu etnia, fapt ce a provocat confuzii și conflicte nu doar în plan teoretic) este definită lingvistic, ca o comunitate de limbă. E o categorisire reflexă și inevitabilă: cei ce împărtășesc o limbă și se înțeleg între ei cu ajutorul acelei limbi constituie automat o comunitate. Una dintre cele mai vechi consemnări ale acestei percepții apare încă din secolul al V-lea î.Hr. la Herodot, în Cartea a VIII-a a *Istoriilor*, în răspunsul dat de atenieni solilor spartani, care se temeau că cei dintâi ar putea cădea la înțelegere cu perșii: „Iată ce răspuns au dat lui Alexandros, iată și ce răspuns au dat solilor spartani:... «Apoi, bine ar sta atenienilor să trădeze întreaga lume elenică, de același sânge și un grai și care are aceleași lăcașuri de închinăciune și aceleași jertfe și obiceiuri?»“ (Herodot 1964: 349).

Limbă – literatură – națiune: elementele acestei triade s-au potențat reciproc și au conturat identitățile și individualitățile numite astăzi limbă națională, literatură națională și

¹ „Nations, like narratives, lose their origins in the myths of time and only fully realize their horizons in the mind’s eye. Such an image of the nation – or narration – might seem impossibly romantic and excessively metaphorical, but it is from those traditions of political thought and literary language that the nation emerges as a powerful historical idea in the west“.

² Citatul este preluat în nota 23 a volumului citat din eseul lui Heinrich Heine *Über Polen* din ianuarie 1823. Iată aici și citatul integral, în limba germană: „Die Polen fürchten den gänzlichen Untergang ihrer Nationalität; sie merken jetzt, wieviel zur Erhaltung derselben durch eine Nationalliteratur bewirkt wird, und (wie drollig es auch klingt, so ist es doch wahr, was mir viele Polen ernsthaft sagten) in Warschau wird an einer – polnischen Literatur gearbeitet“ (preluat de pe biblioteca online www.zeno.org, <http://www.zeno.org/Literatur/M/Heine,+Heinrich/Reisebilder+und+Reisebriefe/%C3%9Cber+Polen/2>).

națiune. Felul în care definim și delimităm o literatură națională – în cazul nostru literatura română – are astfel o relevanță crucială pentru definirea identității naționale. Literatura a contribuit decisiv la crearea acestor identități (în secolele XVIII-XIX) și la fixarea lor (în prima jumătate a secolului al XX-lea).

Nu trebuie uitat însă că vorbim de niște constructe ideologice, definite în moduri diferite și utilizate ideologic, pentru a crea identități tari, necesare constituirii statelor-națiune. Aceasta a fost tendința generală în Europa secolului al XIX-lea și ea s-a extins ulterior, cu mai mult sau mai puțin succes, în întreaga lume. Modalitatea de constituire a identităților naționale a fost determinată de circumstanțele politice, istorice, sociale, filosofico-ideologice ori culturale ale epocii, astfel că ele nu au fost definite unitar în toate statele. Am putea spune chiar că fiecare stat-națiune a urmat un traseu specific de coagulare identitară, adaptat realității locului, care în procesul istoric era ea însăși una volatilă – în special în Europa Centrală și de Est, un teritoriu extrem de divers din punct de vedere etnic și foarte instabil în plan politic. Astfel, conturarea identităților naționale – și, implicit, constituirea unei literaturi naționale – a reprezentat un proces anevoios, iar în foarte multe cazuri granițele ce delimitează acest spațiu al literaturii naționale au rămas și ele fluctuante. Nici nu ne puteam aștepta la altceva, de vreme ce – de exemplu – un constituent identitar mult mai concret, cum este granița politico-administrativă a României, s-a modificat într-un secol și jumătate de existență a țării de cel puțin cinci-șase ori. Iar România nu este un caz special în această parte a Europei.

Definirea națiunii în cazul concret al României determină și modul în care sunt definite cultura națională și literatura națională. Așadar, fără a ne propune o analiză extinsă în această direcție, vom aduce în discuție câteva dintre problemele pe care le ridică în plan epistemologic conceptul de națiune, pentru că ele se răsfrâng asupra celui de literatură națională. O critică aplicată a conceptului o oferă istoricul britanic Eric J. Hobsbawm, el însuși un produs al mai multor culturi (născut la Alexandria, în Egipt, crescut în Viena și Berlin și refugiat la Londra în 1933, odată cu venirea la putere a lui Hitler). În lucrarea sa *Nations and nationalism since 1780: programme, myth, reality* (1990), atunci când se referă la lucrările științifice dedicate definirii națiunii și la grupul autorilor ce au abordat subiectul, el spune:

În ciuda pretențiilor membrilor săi de a considera națiunea fundamentală în existența socială și chiar în existența individului, nu putem găsi nici un criteriu mulțumitor conform căruia am putea decide care dintre multele colectivități umane ar putea fi numită astfel...

S-a încercat în repetate rânduri să se stabilească criterii obiective pentru naționalitate sau să se explice de ce anumite grupuri au devenit națiuni și altele nu. Criteriile care au stat la bază au fost fie singulare – ca limba sau apartenența etnică, fie criterii combinate – limbă, teritoriu comun, istorie comună, tradiții culturale sau orice altceva... Orice încercare de definire obiectivă a eșuat, din simplul motiv că, odată ce numai anumiți membri ai unei clase de entități, ce se potrivesc definiției, pot fi descriși oricând drept „națiuni“, excepțiile pot apărea oricând (Hobsbawm 1997: 7-8).

Hobsbawm va adăuga ulterior, pentru a-și întări ideea: „Nu este deci posibil nicicum să reducem «naționalitatea» la o dimensiune unică – fie ea politică, culturală sau de altă natură, decât dacă suntem, desigur, forțați de către anumite state să o facem“ (Hobsbawm 1997: 10). Însă, dincolo de aceste aprecieri, istoricul britanic remarcă faptul că la finele secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, „ca o consecință a creșterii numărului de națiuni potențial «neistorice», etnicitatea și limba au devenit criteriile de bază, decisive, ale națiunilor potențiale“ (Hobsbawm 1997: 102), criterii care – fapt interesant – apar și la Herodot, în fragmentul citat mai sus, cu peste două milenii înainte de apariția conceptului de stat-națiune. Astfel se stabilesc automat și două dintre criteriile cele mai relevante de delimitare a granițelor literaturii unei națiuni, ale literaturii naționale: cel *lingvistic* și cel *etnic*: literatura națională este scrisă în limba națională și de autori ce aparțin etnic acelei națiuni. Un al treilea criteriu utilizat de istoriile literaturii și derivat din realitatea politică a statului-națiune este cel *teritorial*: literatura națională este literatura creată în interiorul statului național. În fine, un al patrulea criteriu, care este mai

vag și mai eterogen (dar, poate tocmai grație eterogenității sale, e și mai cuprinzător), ar fi cel care implică un alt cuvânt magic pentru ideologia națională: cultura. L-am putea numi *criteriul cultural*: literatura națională face parte din cultura unei națiuni, care include tot ceea ce este – sau se consideră a fi – specific acelei culturi și, pe cât posibil, numai ei, diferențiind-o de restul culturilor (naționale) și mai ales de cele din vecinătate, cu care altfel riscă să fie confundată.

Primele două criterii, cel lingvistic și cel etnic, își au sorginea în modelul herderian al statului-națiune, fundamentat de *jus sanguinis*, în vreme ce următoarele două, cel teritorial și cel cultural, derivă mai degrabă din modelul francez sau rousseauist al statului civic, bazat pe *jus solis* și pe loialitatea cetățenilor față de stat ca formă de organizare politico-socială, nu pe originea etnică sau apartenența lingvistică. Prin urmare, în funcție de interpretarea dată termenului de națiune și de criteriile utilizate în vederea delimitării unei literaturi naționale, „literatura română“ ar putea însemna următoarele: „literatura scrisă în limba română“, „literatura etnicilor români“, „literatura din România“ sau „literatura cu specific românesc“. De obicei prima și a treia accepțiune se suprapun parțial, fără a fi însă comutative, căci literatura în limba română nu este scrisă neapărat și exclusiv de etnici români și nici etnicii români n-au scris neapărat și exclusiv în limba română.

Marea problemă a termenului „literatură națională“, vizibilă foarte clar în cazul literaturii române, este aceea că lucrăm cu un concept ideologic restrictiv, care – cum spuneam – delimitează, include și exclude, în vreme ce literatura în sine, ca orice formă de artă, este refractară încadrărilor stricte, fiind proteică, ba chiar anarhică, prin definiție. În plus, granițele între literaturi au fost mereu fluctuante și aceasta este de fapt una din trăsăturile definiției ale oricărei arte cu pretenții de universalitate – să depășească barierele de orice fel, fie ele culturale, ideologice, spațiale, temporale ori lingvistice. Dar a accepta aceste idei nu înseamnă a respinge existența unei literaturi naționale, a unei arte a cuvântului reprezentative pentru un stat-națiune cultural(ă). Va trebui să presupunem totuși existența unui grad relativ de flexibilitate și variabilitate ale granițelor acesteia, precum și o probabilă suprapunere non-conflictuală cu alte literaturi și culturi, determinată de circumstanțele istorice și socio-culturale specifice. Cu alte cuvinte, va trebui să acceptăm ideea că orice literatură națională – mai ales când vorbim de literaturile europene – are zone de tangență și de intersecție cu alte literaturi naționale, că există influențe reciproce vizibile, precum și opere, fenomene literare și autori comuni pentru două sau mai multe culturi.

Revenind la criteriile de definire a unei literaturi naționale amintite mai sus, afirmația că ele, deși relevante, sunt totuși insuficiente e ușor de dovedit. Să luăm, de pildă, *criteriul lingvistic*, cel mai evident și mai semnificativ, căci atunci când vorbim de o literatură, vorbim și de o limbă, cea în care este scrisă acea literatură, iar acolo unde limba este considerată un „indicator autentic al naționalității“¹ (Hobsbawm 1997: 99), prin ea este definită indirect și literatura națională, cea scrisă în limba națională. Doar că în cazul unei literaturi anume limba singură nu este suficientă. În istoria literaturii române există autori (etnici) români, născuți și educați în România, nume de rezonanță universală, care au scris și în alte limbi decât româna. Un exemplu faimos este cel al lui Emil Cioran, eseist și filosof prestigios, care a debutat în limba română – în literatura română – în 1934, cu volumul *Pe culmile disperării*, iar ulterior, din pricina vicisitudinilor istorice, s-a stabilit la Paris, unde a devenit unul dintre autorii importanți de limbă franceză ai secolului al XX-lea. Mai aproape de perioada actuală, poetul, dramaturgul și prozatorul Matei Vișniec, și el emigrat în Franța, are o operă atât în limba română, cât și în limba franceză. A le rupe acestor autori ansamblul creației în două părți distincte, una românească și alta franceză, și a fragmenta astfel unicitatea unei traseu creator individual și coerent ar fi cu totul absurd. Pe de altă parte există națiuni ce utilizează același idiom ca limbă națională (eventual, cu deosebiri mărunte, cu caracter pur local, dialectal), cum ar fi germana în Austria, Elveția și, desigur, Germania sau engleza în Statele Unite, Canada, Australia, Marea Britanie etc.

¹ Hobsbawm preia sintagma din Richard Böckh, *Die statistische Bedeutung der Volkssprache als Kennzeichen der Nationalität*, apărut în „Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft“, nr. 4, 1866.

În astfel de cazuri criteriul lingvistic, luat separat, devine inoperant, căci nu definește exclusiv o anumită literatură națională.

Criteriul etnic este chiar și mai irelevant, de vreme ce aproape toate statele-națiuni au în componența lor grupuri etnice minoritare, care folosesc, pe lângă limba națională sau oficială, și limba maternă, dar din rândul cărora apar autori ce hotărăsc să scrie literatură în limba oficială. De exemplu, în România (ca și în alte țări) majoritatea scriitorilor de etnie evreiască au folosit limba națională (oficială) pentru creația lor literară, iar literatura română include în istoriile ei canonice destui autori de prima mână din această categorie, autori de altă etnie decât cea română și care nu pot fi ignorați în parcursul istoric al literaturii naționale. Numeroși autori din India contemporană, un stat federativ cu mai multe limbi naționale locale, preferă să scrie în limba engleză, limba colonizatorilor și opresorilor de odinioară, căci ea le asigură o circulație mai rapidă și mai sigură a operei la nivel global, iar această opțiune nu îi transformă în scriitori englezi. În Germania ultimelor decenii numeroși scriitori de origine turcă sau rusă, fii ai unor imigranți sau pur și simplu cetățeni naturalizați, scriu și publică în limba germană. O situație aparte a reprezentat-o Uniunea Sovietică, unde scriitori din numeroase republici sovietice, aparținând unor națiuni și culturi foarte diverse, unele chiar neeuropene, au cunoscut succesul scriind în limba oficială a statului, în limba rusă. Așadar, originea etnică nu poate să fie – ea singură – un criteriu relevant pentru încadrarea unui autor. Și totuși, oricât de absurd ar părea astăzi, în literatura română s-au făcut astfel de delimitări și excluderi, ca o consecință a condițiilor sociale și a mentalităților din anumite epoci istorice.

La o primă privire, *criteriul teritorial* pare a fi unicul care poate funcționa singur în procesul de delimitare a unei literaturi naționale: literatura română este literatura scrisă în România, între granițele recunoscute și acceptate ale țării. Este un criteriu obiectiv și cuantificabil fără mari probleme. Doar că aplicarea sa strictă ar însemna excluderea a două categorii de autori. Prima este cea a scriitorilor români emigrați sau exilați în perioada comunistă și care au continuat să scrie și să publice în limba română, trăind în țările lor de adopție. O a doua categorie conține autori care, conform celor două criterii anterioare, ar trebui incluși în mod obligatoriu în orice istorie a literaturii române. Aici intervin din nou factorul politic și cel istoric – o dovadă în plus că, deși este un concept funcțional și util în cercetarea literară, „literatura națională“ este în același timp și un construct cu puternice valențe ideologice. Așa cum România, ca stat, include grupuri masive de minorități etnice, stabilite de secole pe teritoriul actual al țării și cu o vechime mai mare chiar decât cea a statului-națiune românesc, și în afara granițelor actuale ale României există comunități românești de diferite dimensiuni, care sunt, la rândul lor, minorități etnice ale altor state. Criteriul teritorial ar exclude, de exemplu, de pe lista scriitorilor români un poet prestigios precum Ioan Flora, originar din Vojvodina, din Serbia, iar situația autorilor de limbă română din Republica Moldova ar fi cel puțin ambiguă: cei care au scris între anii 1919-1945 ar urma să fie asimilați literaturii române, iar cei care au scris după 1945, din postura de cetățeni ai R.S.S. Moldovenești și apoi ai Republicii Moldova, ar fi plasați în exteriorul acestei literaturi. La graniță, e drept, dar în exterior. Anticipând, o să spunem că o astfel de diferențiere s-a și făcut în unele istorii sau dicționare ale literaturii române.

În fine, *criteriul cultural* pornește de la un concept polisemantic, ce acoperă zone extinse ale activității umane. Însă a defini literatura națională pornind de la cultura națională înseamnă a intra într-un cerc vicios, fiindcă impasul în care ne-am pomeni ar fi aceleași: cum delimităm o cultură națională? Totuși, în ciuda acestui fapt, posibilitățile pe care le oferă acest criteriu, mai flexibil decât cele anterioare, nu trebuie neglijate și ne vom folosi de ele ulterior, pe parcursul cercetării de față.

Să analizăm și o ultimă variantă, cea mai restrictivă, adică utilizarea unei combinații, a unui amestec aproximativ al criteriilor enumerate mai sus: un autor sau o operă aparțin literaturii române dacă respectă două sau mai multe dintre criteriile deja menționate. Nu e greu de observat că o astfel de abordare ar da rezultate și mai irelevante, ba chiar ar restrânge literatura română la o mână de autori, eliminând nume de rezonanță și opere fundamentale – cum ar fi *Țiganiada* lui Ion Budai-Deleanu, autor de etnie română, dar cu cetățenie austro-ungară, ce a trăit în afara

granițelor unei Români ce nici nu exista încă. Același lucru este de fapt valabil în cazul tuturor literaturilor de pe glob; diferă doar condițiile istorice și circumstanțele politice sau realitățile lingvistice. Confuzia pornește de la modul de definire și constituire ale statului-națiune și e bine sintetizată, printre alții, de istoricul Lucian Boia:

Două serii de argumente au fost invocate în procesul de restructurare național-teritorială a ultimelor două secole: pe de o parte un criteriu etnic – dreptul „natural“ sau „al ginților“, după cum se spunea cândva, pe de altă parte un criteriu politic corespunzător configurațiilor statale considerate originare – dreptul istoric. Aceștia li s-au adăugat și considerente de ordin geopolitic. Principiile în discuție se pot îmbina, după cum pot fi și perfect contradictorii. Națiuni vecine apelează la argumente distincte, având fiecare dreptate, în felul său, în fața celorlalte (Boia 1997: 214-215).

Această ambiguitate s-a perpetuat și în cazul literaturii naționale, în toate încercările de a defini indefinibilul și de a clasifica inclasificabilul. Literatura însăși, ca orice artă, rămâne fluidă și proteică. Autorii migrează, granițele statale se modifică, criteriile se schimbă, iar unica soluție funcțională – deși nu infailibilă – pare a fi adaptarea la realitățile culturale, istorice, sociale și politice *locale*. Pentru că, în ciuda tuturor acestor dificultăți, istoria literară operează în interiorul unei realități culturale date, cea la care trebuie să se raporteze – iar realitatea contemporană este cea a statelor-națiune, pe care, din considerente metodologice, este nevoită să se muleze. Mai mult, statul-națiune este el însuși definit în moduri diferite în spații culturale diferite, ceea ce complică și mai mult demersul taxonomic al istoricului literar onest, nevoit să se adapteze la oscilațiile ideologice și la modificările de paradigmă culturală ce intervin în decursul istoriei la nivel local sau global.

Referințe bibliografice:

- BHABHA, Homi K. (coord.) 1990: *Nation and Narration*, Londra și New York, Routledge.
BOIA, Lucian 1997: *Istorie și mit în conștiința românească*, București, Editura Humanitas.
HERODOT 1964: *Istorie*, traducere din limba elină de Felicia Vanț-Ștef și Adelina Piatkowski, vol. al II-lea, București, Editura Științifică.
HOBSBAWM, E.J. 1997: *Națiuni și naționalism din 1780 până în prezent*, traducere din limba engleză de Diana Stanciu, Chișinău, Editura ARC.
JUDT, Tony 2000: *Europa iluziilor*, coord. Daciana Branea și Ioana Copil-Popovici, Iași, Editura Polirom.